

ДЕСПОТІЯ ЯК ФОРМА ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**DESPOTISM AS A FORM OF STATE REGIME: THEORETICAL ASPECT****Джолос С.В.,***кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри загальноправових дисциплін
Черкаського факультету Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена виявленню сутності деспотії та її впливу на суспільство. Охарактеризовано єство авторитаризму, тоталітаризму й деспотії як форм державного режиму. Обґрунтовано думку, що тоталітаризм та особливо авторитаризм є значно більш прийнятними, ніж деспотія. З'ясовано, що найбільш шкідливою рисою деспотії є сваволя, яка породжує хаос, безсистемність управління, безмежність влади, неможливість підвладних пристосуватися до режиму, нелегітимність влади, правопорушення, приховування й загострення суспільних проблем.

Ключові слова: державний режим, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, деспотія, сваволя, хаос, беззаконня.

Статья посвящена выявлению сущности деспотии и ее влияния на общество. Охарактеризовано естество авторитаризма, тоталитаризма и деспотии как форм государственного режима. Обосновано мнение, что тоталитаризм и особенно авторитаризм являются значительно более приемлемыми, чем деспотия. Выяснено, что наиболее вредной чертой деспотии является произвол, который порождает хаос, бессистемность управления, безграничность власти, невозможность подвластных приспособиться к режиму, нелегитимность власти, правонарушения, сокрытие и обострение общественных проблем.

Ключевые слова: государственный режим, демократия, авторитаризм, тоталитаризм, деспотия, произвол, хаос, беззаконие.

Article is devoted to the despotism, its essence and influence on society. Authoritarianism, totalitarianism and despotism were characterized as forms of state regime. The author points out that totalitarianism and especially authoritarianism are significantly more acceptable than despotism. It was found that the most harmful feature of despotism is highhandedness, which generates a chaos, unsystematic government, unlimited power, inability of people to adapt to regime, illegitimacy of power, offenses, concealment and aggravation of social problems.

Key words: state regime, democracy, authoritarianism, totalitarianism, despotism, highhandedness, chaos, lawlessness.

Актуальність теми. У сучасних умовах велике значення має дослідження державного режиму як сукупності способів, методів, прийомів і форм здійснення державної влади, оскільки саме діяльність останньої є важливою засадою забезпечення добробуту суспільства. Разом із тим, варто зазначити, що традиційне виокремлення лише трьох основних форм державного режиму – демократичного, авторитарного й тоталітарного – далеко не завжди є достатнім для глибокого розуміння єства та пізнання сутності значної кількості досить різноманітних минулих і наявних нині державних режимів. То ж з'ясування сутності деспотії як одного з видів державного режиму є вельми важливим теоретичним і практичним завданням.

Необхідно зазначити, що феномен деспотії з давніх-давен перебував у полі зору класиків політико-правової думки, зокрема Арістотеля [1], Ш. Монтеск'є [2], Ч. Беккарія [3], В. Водовозова [4], й сучасних дослідників, зокрема Н. Крестовської, Л. Матвеевої [5], Б. Кухти [6], В. Тимошенко [7] та ін.

Тим не менше, попри те що деспотія так чи інакше досліджувалася упродовж багатьох століть, варто вказати, що не всі її риси були ґрунтовно, повно й усебічно осягнуто політико-правовою наукою. Тому метою статті є розкриття деяких аспектів деспотії (які раніше не були достатньо яскраво висвітлені внаслідок різних причин), а відтак, і виявлення її

природи, єства, сутності та впливу на життя суспільства тощо.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на ту обставину, що категорія «форма держави» набула чіткого визначення лише у ХХ ст. (а її сутність, так само як і сутність її складових, продовжує уточнюватися й донині), її елементи викликали науковий інтерес мислителів ще з часів Античності. Одним з перших, хто запропонував науково-цінну типологію держав (що не втратила актуальності й на сьогодні), був Арістотель, за вченням якого всі держави можна класифікувати за критеріями кількості правителів і якості правління (дбання про загальне благо). Так, античний класик виділяв правильні (монархія, аристократія, політія) та неправильні (тиранія, олігархія, демократія) форми держави [1; 8].

Варто вказати, що в межах цього дослідження на першочергову увагу заслуговує такий елемент форми держави, як форма державного режиму.

У сучасній політико-правовій науці під державним режимом прийнято розуміти сукупність способів, методів, прийомів і форм здійснення державної влади [5, с. 67]. Водночас необхідно зазначити, що на сьогодні не існує універсальної класифікації державно-політичних режимів [9].

В основу численних типологій державних режимів можуть бути покладені доволі різноманітні критерії, зокрема такі: а) характер взаємодії гілок

влади та визначення органу, що є центром прийняття рішень у державі (парламентський режим, президентський режим, режим асамблеї, авторитарний режим) [10, с. 148]; б) домінування певної гілки влади (тоталітарні, авторитарні, ліберальні, демократичні режими) [11, с. 374–375]; в) характер органів, що визначають політику держави (цивільні й військові режими); г) відносини між державою та релігією (світські й теократичні режими); ґ) рівень захисту прав і свобод людини та громадянина й ступінь доступу громадян до управління державою, за якими виділяють класичну тріаду – демократичний, авторитарний і тоталітарний режими [5, с. 67–68].

При цьому більшість вітчизняних авторів, зазвичай, виділяють демократичний, авторитарний і тоталітарний режими [9].

Водночас слід підкреслити, що деспотія не тільки яскраво описана давніми авторами, а й визнається як окремий державний режим багатьма дослідниками Новітнього часу [4, с. 674–675; 5, с. 68; 6, с. 124; 7].

Варто зазначити: про деспотичні методи правління згадував ще видатний античний мислитель Арістотель, характеризуючи тиранію. У своїй класифікації правильних і неправильних форм держави він визначав тиранію як «монархію, що деспотично ставиться до політичного суспільства». У такій державі, на думку античного мислителя, правитель керується не інтересами спільного блага, а особистими інтересами, володарює не на підставі законів, а на власний розсуд [7].

Геніальний французький мислитель XVIII ст. барон Ш. де Монтеск'є виділяв «три способи правління: республіканський, монархічний і деспотичний. ... республіканське правління – це те, за якого верховна влада перебуває в руках або всього народу (демократія), або його частини (аристократія); монархічне – за якого управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; тоді як за деспотії все поза всілякими законами і правилами рухається волею та сваволею однієї особи» [2, с. 17].

Філософ виділяє дві складові кожного з наведених варіантів правління – природу і принцип – і вказує, що «відмінність між природою правління і його принципом у тому, що його природа – це те, що робить його таким, яким воно є, а принцип – це те, що змушує його діяти. Перша є його особливим ладом, а другий – людські пристрасті, які рухають ним» [2, с. 26].

Ш. де Монтеск'є так змальовує природу деспотичного правління: «Людина, якій усі її п'ять відчуттів постійно кажуть, що вона – усе, а інші люди – ніщо, природно, ледача, неосвічена, сластолюбна. Тому вона сама не займається справами. Але якщо вона доручить їх кільком особам, то між ними підуть чвари, почнуться інтриги через честь бути першим з-поміж рабів, і государю знову доведеться втручатися у справи правління. Тому набагато простіше передати всі справи візиру, наділивши його всією повнотою влади. То ж заснування посади візира є основний закон такої держави» [2, с. 25].

На думку французького мислителя, принципом деспотичного правління є страх. Філософ вказує:

«Як для республіки потрібна добродесність, а для монархії честь, так для деспотичного уряду потрібен страх. Добродесності він не потребує, а честь була б для нього небезпечною. Безмежна влада государя переходить тут повністю до тих, кому він її доручає. Люди з великою самоповагою могли б затівати в такій державі революції, тому треба задати страхом усіляку мужність у людях і погасити в них найменшу іскру честолюбства. Помірний уряд може за бажанням і без небезпеки для себе послабити кермо влади: він тримається власною силою та силою законів. Але якщо в деспотичній державі государ хоча б на мить опустить загрозливу руку, якщо він не може негайно знищувати осіб, які посідають перші місця в державі, то все пропало, оскільки страх – єдине рушійне начало цього способу правління – зник, і в народу нема більше захисника... Великий повелитель не повинен дотримуватися даного ним слова чи клятви, якщо він обмежує ними свою владу. Потрібно, щоб народ був судимий за законами, а вельможі – за забаганкою государя; щоб життя останнього з підданих було огорожене, а життя пашів – у постійній небезпеці. Не можна говорити без жаху про це бузувірське правління» [2, с. 32–33].

Важливі практично-юридичні оцінки деспотії й указівки на шляхи її уникнення містяться й у вченні видатного італійського мислителя XVIII ст., засновника сучасного кримінального права Ч. Беккарія.

Зокрема, з-поміж виділених Ч. Беккарія причин злочинності, безпосередній зв'язок з деспотією (та характерними рисами деспота) мають як мінімум такі: нещасття й невігластво [3, с. 63–64], людське самолюбство та прагнення до особистого добробуту [3, с. 84]; пихатість [3, с. 149]; пристрасті [3, с. 193]; жорстокість суспільства, породжена жорстокістю системи правосуддя й покарань [3, с. 165]; бідність і злиденність більшості населення [12, с. 216–217] тощо. Крім того, мислитель прямо вказує на таку причину злочинності, як надмірний деспотизм владарюючих, їх управління з опорою на страх підданих, що породжує ненависть [3, с. 228–229].

Ч. Беккарія зазначав, що «в тих країнах і в ті епохи, де й коли застосовувалися найбільш жорстокі покарання, були вчинені й найбільш криваві та нелюдські діяння, адже той самий дух бузувірства, який водив рукою законодавця, спрямовував і руку бандита та найманого вбивці» [3, с. 163].

Виходячи з цього, Ч. Беккарія підкреслював, що залякування суспільства й жорстокість законів призводять до озлоблення людини та суспільства і спонукають порушувати «тиранічні закони». Тому мислитель проповідував ідеї незастосування (чи, принаймні, помірною використанню в державному управлінні) насилля [13, с. 114].

Ч. Беккарія вказував, що «необхідний закон, максимально точний і такий, що виключає можливість суддівського свавілля» [3, с. 152]. Водночас він зазначає, що надзвичайно небезпечно керуватися духом (а не літерою) закону, адже він невизначений, мінливий та суб'єктивно-сприйнятий. Зокрема, дух закону залежить від «гарної чи поганої логіки суд-

ді, нормальної чи поганої роботи його шлунка... від його пристрастей, від його слабкостей і від його ставлення до потерпілого» [3, с. 76–77].

На думку Ч. Беккарія, «якщо закони кодифіковані й підлягають буквальному виконанню, обмежуючи роль судді розглядом діянь, учинених громадянином, та оцінкою їх відповідності або невідповідності писаному закону, якщо норма, що визначає правомірність чи неправомірність яких-небудь дій, якою мусять керуватися всі громадяни, від простолюдина до філософа, не є предметом спірного тлумачення, а чітко встановлена, то в цьому випадку підданим не загрожує ... деспотизм...» [3, с. 78].

Крім того, недоліком слідування духу закону є значна кількість «тиранів», тобто суддів, які внаслідок своєрідного тлумачення права фактично скочуються до сваволі. Натомість, якщо громадяни дотримуються букви закону (що надає їм можливість прорахувати наслідки їхньої поведінки), вони набувають безпеки, що цілком справедливо, адже саме для цього люди й об'єдналися в суспільство. Завдяки букві закону люди набувають духу незалежності, адже можуть не коритися тим, хто підміняє добросовісність корисливими інтересами, тож буква закону відповідає інтересам людей (зокрема підвладних) і не подобається тим, хто тиранить своїх підданих [3, с. 78–79].

Ч. Беккарія наголошував на важливості засад законності в діяльності поліції: «Якщо поліція буде діяти свавільно, а не відповідно до твердо встановлених законів, які мають бути під рукою в кожного громадянина, то це відкриє лазівку тиранії» [3, с. 103].

Водночас свобода, за вченням класика, полягає в можливості людини робити все те, що не суперечить законам, дотримання яких є однаково обов'язковим як для окремої людини, так і для державної влади [14, с. 93].

Варто зазначити, що деспотія – це форма державного ладу, за якої визначальною силою є воля правителя, спрямована на здійснення його особистих бажань, далека від прагнення до загального блага і, головне, не стримувана законами, навіть виданими самою ж владою [4, с. 674–675].

Найчастіше деспотія характерна для деяких рабовласницьких і феодальних монархічних держав (особливо Сходу – Ассирія, Вавилон, Єгипет, Іран, Китай, Багдадський халіфат (VIII – IX ст.), держава Великих Моголів в Індії (XVI – XVII ст.) та Османська імперія [4, с. 674–675; 5, с. 68; 6, с. 124; 7]), хоча деспотично, за сприятливих умов, відсутності необхідного стримування, може діяти будь-яка влада, навіть республіканська; деспотично може поводитися один народ відносно другого, або один клас відносно другого, або більшість відносно меншості. У такому разі деспотизм визначається бажанням задовольнити особисті інтереси (навіть усупереч загальним), відсутністю законності, запереченням невід'ємних прав людини [4, с. 674–675].

Характерними рисами деспотії є такі: а) ніким і нічим не обмежена влада правителя над усіма членами суспільства; б) цілковита сваволя правителя; в) крайня централізація влади; г) повна безправність

підданих; г) застосування неправових методів управління [5, с. 68; 7]; д) надмірна концентрація влади; е) ототожнення волі деспота й закону; є) сакралізація особи деспота за життя; ж) визнання за деспотом безмежного права власності; з) страх підвладних [6, с. 124] тощо.

Слід згадати, що обиватель не схильний удаватися до політико-правових мудрувань з приводу розрізнення авторитаризму, тоталітаризму й деспотії. Водночас варто вказати на найбільш очевидні відмінності названих режимів, оскільки не тільки демократичний режим спроможний привести суспільство до благоденства, тому важливо виявити, які з недемократичних режимів, загалом, можуть виявитися прийнятними, а які – ні.

Авторитаризм – це політичний режим, концепція і практика, в основу яких покладено зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або групи осіб при заниженні або виключенні ролі представницьких інститутів влади. Авторитаризму зазвичай властиві рекрутування політичної еліти шляхом кооптації, призначення згори, скасування чи значне скорочення політичних прав і свобод народу, обмеження діяльності політичних партій та інших суспільних угруповань, невизнання народу головним джерелом і сувереном влади, сувора регламентація дій державних інститутів, зведення до мінімуму можливостей опозиції, імовірне застосування політичних репресій, нехтування демократичним принципом поділу влади, опора на силові структури тощо [15, с. 30].

Натомість, тоталітаризм (франц. totalitarisme, від пізньюлат. totalis, лат. totus – повний, увесь, цілий) – це антидемократичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство й особистість, усі сторони їх життєдіяльності, придушують права людини та громадянина [16].

На думку К. Фрідріха і З. Бжезинського, сутність тоталітаризму зводиться до таких шести рис: а) панування офіційної ідеології, що охоплює все суспільство й усіх громадян; б) монопольна влада та керівництво однієї масової політичної партії; в) широка діяльність таємної поліції, що здійснює терор супроти будь-якої опозиції; г) монопольний контроль над ЗМІ; р) монопольне політичне керівництво збройними силами; д) централізоване управління й контроль над економічним життям держави [17, с. 442].

Зауважимо, що авторитаризм і тоталітаризм не слід ототожнювати. На відміну від останнього, першому властиві певні елементи демократизму, зокрема автономія особистості й суспільства в неполітичних сферах [15, с. 30]. Водночас авторитаризм вважається виправданим і природним за умови краху старих соціальних структур, переходу до нових. Він є досить поширеним (певні монархії, диктаторські режими, військові хунти тощо), що пояснюється низкою його позитивних можливостей, особливо при проведенні радикальних реформ: забезпечення громадського порядку, проведення швидкої реорганізації соціальних структур, концентрація зусиль

і ресурсів для виконання конкретних завдань тощо [15, с. 30].

Можна зазначити, що найбільш помірним з-поміж недемократичних режимів є авторитаризм, оскільки він, насамперед, передбачає лише панування виконавчої влади, закритість політичної еліти, обмеження можливостей опозиції, опору на силові структури, сувору регламентацію суспільних (у т. ч. політичних) відносин, однак при цьому авторитаризм допускає автономію та права і свободи людини в неполітичній сфері й навіть може слугувати здоланню кризи та забезпеченню суспільного добробуту.

Натомість, тоталітарний режим є значно більш жорстким. Однак при цьому чи не найголовнішою його рисою є прагнення до повного (тотального) контролю з боку державної влади за суспільством. Водночас необхідно зазначити, що термін «тоталітаризм» не завжди застосовувався виключно в негативному розумінні [18]. Це може бути пояснено тим, що, по суті, прагнення найширшого контролю з боку держави за суспільством, саме по собі, не є суто негативним явищем (адже доволі спірним є питання, яка держава краща – мінімальна чи максимальна?), звісно, якщо форми й методи такого контролю не надто суперечать справедливості та доцільності. Тому тоталітарна держава, вочевидь, інколи може являти собою дещо гіперболізований варіант держави загального благоденства, де патерналізм переходить розумні, справедливі й доцільні межі, що поступово перетворює її на своєрідного жорстокого «Левіафана».

Крім того, важливими рисами тоталітаризму є системність і систематичність, адже без них забезпечення повного контролю неможливе в принципі. У свою чергу, системність і систематичність мають і позитивні, і негативні результати діяльності тоталітарного режиму досить закономірними та прогнозованими.

Тому, якщо згадати думку Г. Шершеневича про те, що «на шляху безмежної могутності державної влади стоять два стримуючих начала: моральна свідомість і розсудливість владарюючих, з одного боку, можливість протидії підданих – з іншого» [19, с. 217–218], стає очевидним, що розсудливий правитель тоталітарної держави не повинен переступати розумних меж при здійсненні контролю над суспільством.

Отже, системність і систематичність, властиві тоталітаризму, означають притаманність йому певної логіки, яка, з одного боку, може змушувати розсудливих владарюючих утриматися від найбільш одіозних і недоцільних діянь (які неодмінно викличуть бурхливий супротив підвладних), а з іншого – така логіка й система можуть бути досягнуті та сприйняті підвладними (адже люди можуть звикнути до будь-яких більш-менш терпимих порядків і навіть найсуворіших законів за умови їх стабільності, поширення на всіх та неухильності виконання).

Натомість, визначальними рисами деспотії є такі: безмежна влада деспота; заляканість підвладних; сваволя (а відтак, і безсистемність здійснення вла-

ди); беззаконня; підміна конкретної букви закону абстрактним «духом» закону, який довільно тлумачиться владарюючими (як правило, усупереч справедливості, логіці, доцільності); відвертий егоїзм владарюючих тощо.

Здавалося б, надмірні деспотизм і жорстокість мають залякати суспільство, практично повністю придушити супротив підвладних волі владарюючих і тим самим ефективно забезпечити певний порядок. Однак унаслідок того, що деспотія характеризується сваволею, ця сама воля владаря не має чіткого вираження, і підвладні не мають змоги звикнути до неї, оскільки просто не можуть зрозуміти в кожному конкретному випадку, що ж, власне, від них вимагається.

Крім того, породжена сваволею безсистемність деспотичного правління сама викликає хаос, оскільки рідкісні вияви добра від деспотичної влади мають випадковий характер і не сприймаються підвладними як закономірний результат позитивного правління. Натомість, у всіх бідах поточного життя люди завжди винували, винуватять і будуть винувати владарюючих (навіть, якщо ті безпосередньо й не причетні до певного випадку), оскільки сама мета держави, за влучним висловом Ч. Беккарія, полягає в тому, щоб забезпечити щастя максимальної кількості людей [3, с. 64, 138], тож її недосягнення свідчить про неспроможність влади. Усе це підриває легітимність деспотичної влади та віру в доцільність її існування.

Крім того, основана на сваволі безсистемність деспотичної влади, внаслідок панування випадку над закономірністю, означає неможливість для владарюючих чітко спрогнозувати результати того чи іншого свого діяння, а це, у свою чергу, ставить під сумнів як плановість управління, так і можливість «моральної свідомості й розсудливості владарюючих» в умовах деспотії бути чинниками, які обмежують державну владу, що загалом є підставою для спротиву підвладних (іншого чинника, що реально обмежує державну владу, за вченням Г. Шершеневича).

Більше того, страх перед гнівом деспота змушує чиновників приховувати від нього справжню картину (економічна криза, епідемії, злочинність тощо), що загострює суспільні проблеми внаслідок невжиття ефективних заходів щодо їх вирішення.

Також деспотія сама породжує злочини і правопорушення, оскільки, коли існує можливість бути свавільно покараним (навіть не будучи винуватим у вчиненні правопорушення), втрачається грань між законним і незаконним, і люди не бачать підстав критися правовим нормам, так як знають, що їх, за примхою деспота, однаково можуть покарати й за протиправну, і за правомірну поведінку, тож, якщо покарання однаково ймовірне, нема потреби обтяжувати свою діяльність підкоренням закону.

Водночас надмірна жорстокість покарань, з одного боку, продукує жорстокість у суспільстві, а з іншого – знімає будь-які внутрішні обмеження правопорушників, оскільки вони знають, що будуть практично однаково суворо покарані й за злочини

невеликої тяжкості, і за тяжкі злочини, що спонукає їх жити одним днем та «ні в чому собі не відмовляти» при реалізації злочинних намірів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження, ми дійшли таких висновків:

1. Класична типологія державних режимів, яка передбачає виділення класичної тріади – демократичного, авторитарного і тоталітарного режимів, – є дещо спрощеною й не повністю розкриває різноманіття форм здійснення державної влади та їх сутність.

2. Такі категорії, як авторитаризм, тоталітаризм і деспотизм, не слід ототожнювати, оскільки кожна з них має специфіку.

Найбільш прийнятним з-поміж недемократичних режимів є авторитаризм, який передбачає лише панування виконавчої влади, закритість чи напівзакритість політичної еліти, обмеження можливостей опозиції, опору на силові структури, сувору регламентацію суспільних (у т. ч. політичних) відносин, однак водночас може допускати автономію та права і свободи людини в неполітичній сфері й навіть може сприяти здоланню кризи та забезпеченню суспільного добробуту.

Навіть тоталітаризм, який тяжіє до повного (тотального) контролю з боку державної влади за суспільством, є не настільки одіозним, як деспотія, оскільки часто може являти собою своєрідний гіперболізований варіант держави загального благодушення, де патерналізм переходить у розумні, справедливі й доцільні межі, що поступово перетворює її на своєрідного жорстокого «Левіафана».

Водночас системність і систематичність, необхідні тоталітаризму для повного контролю за суспільством, означають притаманність йому певної логіки, яка може змушувати розсудливих владарюючих утриматися від найбільш недоцільних діянь. До того ж така логіка й система можуть бути досягнуті та прийняті підвладними (адже люди можуть звикнути до будь-яких більш-менш терпимих порядків і на-

віть найсуворіших законів за умови їх стабільності, поширення на всіх та неухильності виконання).

3. Найменш прийнятним державним режимом з-поміж як демократичних, так і недемократичних форм є деспотія, яка являє собою правління, основане на безмежності влади, егоїзмі, беззаконні та сваволі владарюючих і страху підвладних.

4. Сваволя як одна з визначальних ознак деспотії є найбільш шкідливою її рисою, оскільки: а) мінливість і відсутність чіткої волі деспота позбавляє підвладних можливості звикнути до неї; б) безсистемність деспотичного правління викликає хаос, оскільки рідкісні вияви добра від деспотичної влади мають випадковий характер і не сприймаються підвладними як закономірний результат позитивного правління, що підриває легітимність деспотичної влади й віру народу в її доцільність; в) безсистемність деспотичної влади, унаслідок панування випадку над закономірністю, унеможливує чітке прогнозування наслідків діянь деспота, а відтак, і плановість управління, так само як і розсудливість владарюючих, як фактор, що робить правління прийнятним для підвладних; г) страх перед непередбачуваним гнівом деспота змушує чиновників приховувати від нього справжню ситуацію в державі, що загострює суспільні проблеми внаслідок невжиття ефективних своєчасних заходів щодо їх вирішення; г) при свавільному накладенні покарань стирається грань між законним і незаконним, і люди не бачать підстав коритися правовим нормам, адже їх, за примхою деспота, однаково можуть покарати і за протиправну, і за правомірну поведінку, тож деспотія сама породжує правопорушення тощо.

Перспективними напрямками подальшого розроблення цієї проблеми є дослідження теоретичного й емпіричного матеріалу щодо практичного функціонування деспотичних режимів в історії людства та сучасності, а також формулювання чітких засад, які дали б змогу однозначно відокремити деспотизм від інших форм недемократичного режиму й уникнути його одіозних виявів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975–1983.
2. Монтескье Ш.Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескье. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
3. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Стелс, 1995. – 304 с.
4. Водовозов В.В. Деспотия / В.В. Водовозов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб. : Типография Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1905. – Дополнительный том I А. – С. 674–675.
5. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: Елементарний курс / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – 2-е вид. – Х. : Одиссей, 2008. – 432 с.
6. Кухта Б. Деспотія / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.]; за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 2003. – С. 124.
7. Тимошенко В.І. Деспотія / В.І. Тимошенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 2 : Д-Й [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/14241112/legal/despotiya>.
8. Мироненко О.М. Аристотель / О.М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А-Г [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/18780226/legal/aristotel>.
9. Шаповал В.М. Режим політичний / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – Т. 5 : П-С [Електронний ресурс]. – Режим доступ : http://leksika.com.ua/18100713/legal/rezhim_politichnyi.
10. Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменационный справочник / Ю.Н. Оборотов. – Одесса : Юридическая литература, 2009. – 184 с.
11. Кухта Б. Режим політичний / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.]; за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 2003. – С. 374–375.

12. Бабкін В.Д. Беккарія / В.Д. Бабкін // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А-Г. – 1998. – С. 216–217.
13. Герасимова Д.А. Уголовно-правовые воззрения Чезаре Беккариа и Иеремиа Бентама / Д.А. Герасимова // Известия Саратовского университета. Серия «Экономика. Управление. Право». – 2012. – Т. 12. – № 4. – С. 112–116.
14. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право : [навчальний посібник] / А.І. Кормич. – К. : Правова єдність, 2009. – 312 с.
15. Мадіссон В.В. Авторитаризм / В.В. Мадіссон, В.П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А-Г. – 1998. – С. 30.
16. Горбатенко В.П. Тоталітаризм / В.П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – Т. 6: Т-Я [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/13660810/legal/totalitarizm>.
17. Кухта Б. Тоталітаризм / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 2003. – С. 442–443.
18. Бутенко А.П. Сравнительная политология в терминах и понятиях : [учебное пособие] / А.П. Бутенко, А.В. Миронов. – М. : НОУ, 1998. – 411 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://politike.ru/dictionary/276/word/totalitarizm>.
19. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. – Москва : Издание Бр. Башмаковыхъ, Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнеревъ и Ко, 1911.